

Мартинюк Е. І.

*кандидат філософських наук, доцент філософського факультету
Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова*

Никитченко О. Е.

*кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії
Національний університет «Одеська юридична академія»*

ВІРТУАЛІЗАЦІЯ ЯК КОНВЕРГЕНТНИЙ ПРОЦЕС СУЧАСНОГО РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ

Анотація. В статті надано характеристику деяким новим рисам подальшого розвитку віртуалізації як конвергентного процесу сучасного релігійного життя.

Ключові слова: віртуалізація, Україна, конвергентний процес, релігійне життя.

Можна стверджувати, що з самого початку існування комп'ютерних технологій, вони мали як імпліцитне, так і експліцитне відношення до усіх сфер людського буття, у тому загалі і до релігійного. Поява Інтернету та його стрімке становлення як знаряддя війни, на той час ще «холодної» — само по собі викликало питання про можливості виживання людства за наявності таких високоякісних технічних засобів порушення миру. Цей страх не минає й досі, достатньо згадати зловживання Інтернетом бойовиками ІДІЛ, та іншими терористичними організаціями, більша частина яких є — релігійно мотивованими.

З поширенням персональних комп'ютерів, значно збільшується кількість осіб та організацій, що здійснюють різноманітні пошуки релігійної спрямованості, та відтворюють частину свого релігійного життя в соціальній мережі. Оскільки ця тенденція відбувається теоретично та і практично майже в усіх релігіях сучасного світу, це дозволило нам ще наприкінці століття, що вже минуло, пропонувати термін «віртуалізація як «конвергентний процес релігійного життя другої половини ХХ століття»» [1].

В науковому обігу зміст цього поняття з самого початку його виникнення позначався як «Віртуалізація (від англ. «Virtual reality» — потенційна можлива реальність, дійсність — уявна реальність). Термін позначає конвергентний процес зростання ролі кібернетичних засобів інформації та комунікації у сучасному релігійному житті, що має вияв у тому, що практично всі релігії отримали свою адресу в Інтернеті, а деякі з релігійних організацій мають на меті з'єднати всі громади в єдину мережу. Тому, з одного боку, є можливості для посилення централізації. З іншого — користу-

вач персональним комп'ютером може взагалі ні від кого не залежати у своїх релігійних пошуках. З'являються суто віртуальні релігії, які існують лише в кіберпросторі. У віртуальному світі знаходять своє відображення всі сучасні процеси, що відбуваються в релігійному житті, окрім того, він надає можливостей для виникнення нових явищ і тенденцій, практично в усій сфері релігійного відтворення релігійного світу» [2; с.43].

В подальшому, наукова програма досліджень наукового дослідного центру «Компаративістських досліджень релігії» філософського факультету Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, з цього питання, була зосереджена на таких аспектах феномена віртуалізації як:

1. Сучасний плюралізм віртуальних світів, що конкурують, який прийшов на зміну моновіртуальній для більшості віруючих релігійній свідомості, що не заперечує історичному факту «двовір'я», чи релігійному синкретизмові попередніх століть, та має вплив не лише у соціальній мережі кіберпростору.

2. Комп'ютерна мережа: а) як засіб централізації релігійного та церковного життя, та б) можливість для автономізації всіх рівнів носіїв релігії (групових чи індивідуальних і т. ін.)

3. Віртуальні, або ж online- релігії чи Інтернет — релігії, які сформувалися в мережі, доступні лише користувачам, та не мають структур за її межами [3; с.39 — 64].

4. Бог та комп'ютер.

5. Відображення релігійного життя в Інтернеті, новації, що пов'язані з використанням можливостей комп'ютера.

6. Комп'ютерна залежність у порівнянні з релігійним досвідом [4; с.137].

Вже в дисертаційному дослідженні М.В. Пальчинської аргументувались тези про те, що практично усі релігійні організації України почали розпоширювати інформацію про свою діяльність в Інтернеті, використовуючи інформаційні, інтерактивні й мультимедійні ресурси. Каталоги надали можливості забезпечувати навігації

у конфесіональних веб ресурсах, з'явилися нові віртуальні релігії, релігійні обряди здійснюються за допомогою Інтернету, де зазнають деяких трансформацій. Зараз в мережі знайшли відображення практично усі актуальні релігійні процеси як у конфесіональній, так й в світській інтерпретації. Кібер-проекти свідчать прикладами міжрелігійного співробітництва та віртуальним релігіями водночас [5; с.66].

З найбільшою повнотою усі зазначенні аспекти віртуалізації розглядаються в монографії О.В. Добродум «Релігія і політика у реальному та віртуальному просторі (на прикладі США і Росії)», в якій досліджуються просторо-часова картина розвитку феномена віртуалізації як конвергентного процесу сучасного релігійного життя, характеризуються головні тенденції релігійного життя сучасного світу, надається значна увага компаративістському аналізу офлайнної й онлайнної проекції домінуючих деномінацій у вищезазначених країнах на релігію та політику, висвітлюються месіанізм та антимесіанізм, сакралізація та десакралізація США й Росії, героїзація та дегероїзація американського та російського президентів в реальному та віртуальному вимірах [6].

Звісна річ, наша дослідницька практика не обмежується лише публікаціями співробітників науково-дослідного центру «Компаративістських дослідження релігії», в одній монографії О.В. Добродум біля тисячі посилань на інші джерела. Ці дані наведені тут лише для того, щоб позбавити статтю від характеристик усіх питань, що так чи інакше пов'язані з цією проблемою за допомогою короткої їх характеристики.

Бо тут, в першу чергу, ми б бажали зосередитись на тому, що відбувається головного у цій сфері саме в останні роки. По-перше, наприкінці року, що вже минає населення землі за оцінкою ООН досягло кількості сім мільярдів чотиреста мільйонів людей. А на початок комп'ютерної ери було десь 2,5 мільярдів. А зараз, за даними Міжнародного союзу електрозв'язку від 22.07.2016 року, кількість користувачів Інтернету в світі складає 3.5 мільярди людей. Більшість користувачів припадає на країни, що розвиваються — в них нараховується 2.5 мільярда користувачів, а в розвинутих країнах -1 мільярд. У процентному відношенні найбільше проникнення Інтернету залишається у розвинутих країнах — 81%, в порівнянні з 40% в країнах, що розвиваються та 15% в найменш розвинутих країнах. За період з 2000 по 2015 рік питома вага користувачів Інтернету збільшилась майже в сім разів — з 6.5 до 43 відсотків населення світу. З метою забезпечення доступу до Інтернету усіх мешканців планети, соціальна мережа Facebook у партнерстві з ін-

шими компаніями, у серпні 2013 року розпочала проект internet.org. За прогнозами, у подальші 10 років більшість людей буде мати смартфони, але будуть як і раніше не в змозі підключитись до світової мережі бо кошторис підключення все ще буде дорожче за ціну смартфона. Партнери internet.org об'єднують зусилля задля розвитку технології, яка допоможе зменшити ціну передачі даних для людей у всьому світі та поширити доступ в Інтернет громадам, у яких його не вистачає [7].

В 2015 році регулярно Інтернетом користувались більш ніж 58% мешканців України, біля 17% користувачів зробили куплю-продаж у мережі Інтернету, а більш третини українців здійснили привласнення в он-лайн у соціальних мережах [8].

За деякими даними, релігійні блоги є популярними в Українському Інтернеті. Принаймні про це свідчить голосування користувачів мережі за сайти, що брали участь у конкурсі Best Ukrainian Blog Awards. В половині номінацій перемогли, або лідирували сайти, що присвячені питанням релігії та духовності [9].

Людство з великою швидкістю рухається за напрямком до суспільства мережі. В якому майже усі структури будуть організовані навколо мереж електронних комунікацій. Найважливіша особливість покоління мобільного зв'язку — (ємність) місткість мережі. Спрощення доступу до Інтернету практично миттєво взламає суспільні механізми, що стояли десятиріччя. В якості прикладу, давайте згадаємо, що кожна новина миттєво розповсюджується в мережах та викликає «бурління мас» серед певної частини населення. З одного боку, «тим хто утримує владу» все складніше стає брехати: брехню швидко виявляють та викладуть у коментарях. З іншого боку, з'являється можливість впливу на великі маси не дуже критично мислячих користувачів смартфонів та комп'ютерів» [10].

І остання кількісна характеристика сучасної мережі Інтернет: « За підсумками третього кварталу 2016 р. кількість користувачів, які хоча б раз у місяць заходили у Facebook, склало 1.79 млрд. людей. Це складає майже четверть населення Землі. При цьому, 1,66 млрд. щомісячних передплатників заходять до Facebook з мобільних пристроїв [11].

Усі наведені цифри характеризують вплив віртуалізації на населення Землі в цілому, але пам'ятаємо, що більшість людей планети за усіма опитуваннями свідчить про належності їх до тієї, чи іншої релігії (більш ніж 6 млрд.), отже у кожному випадку йдеться саме про можливості мережі в плані використання її представниками будь-якої деномінації.

На наш погляд, саме розпоширення кібернетичних технологій сприяло формуванню поглядів на устрій всесвіту як їх породження. Спочатку Дж. А. Уїелер розробив теорію «It from bit» (все з біту), виходячи з того, що інформація складає основу фізики, потім Дж. Елвїдж, спеціаліст в сфері цифрових технологій, висунув гіпотезу, що всесвіт є комп'ютерною програмою, продовжуючи аргументувати, що наш світ є віртуальною реальністю, створеною невідомою формою розуму [12]. Не будемо наводити його аргументи. Але зауважимо, що ідея Бога творця, абсолюту у таких припущеннях з одного боку дещо руйнується, а з іншого знаходить нові докази. Задля свого підкріплення й підкреслення нашої тези зауважимо, що йдеться тут не лише про технічний бік спілкування користувача з мережі, а про зміну в наслідок цього вже його світоглядних позицій.

Особливу нашу увагу, при розгляді сучасної акселерації та вельтизації як конвергентних процесів сучасного релігійного життя, ми надаємо й проблемі віртуального безсмертя, бо, як відомо, воно є центральним в релігійній картині світу. Щоб зрозуміти саме зміну уявлень у цій частині світу, що віртуалізується, звернемось до вчення трансгуманізму, яке стверджує, що вже в недалекому майбутньому (2040-2050 рр.) за допомогою молекулярної нанотехнології, генної інженерії, штучного інтелекту, нейроінтерфейсу, управління інформацією, когнітивним технологіям і т.ін., людина має стати постлюдиною, яка досягне здібностей безсмертної особистості, зліяння з груповим нейрокібернетичним розумом. Ідея ця розповсюджується прихильниками цього сценарію в Інтернеті, де є й сайти тих, хто виступає проти такого шляху розвідку людства з позицій багатьох сучасних релігійних уявлень. А вразило нас у цьому випадку те, що у суспільній свідомості наряду з багатьма сценаріями кінця світу (тут падіння астероїду, надмірна сонячна активність, виверження вулкана, танення льодовиків, ядерна загроза, пандемія, демографічний колапс і т.ін.) додається трансгуманізм: «Біологічні та технологічні нововведення можуть довести людей до такого рівня, на якому вони не будуть схожі на сьогоднішніх представників людства. Такі люди функціонуватимуть на основі штучного інтелекту. Вони зможуть існувати у вигляді цифрової інформації, що передається надшвидкісними мережами. Їхні фізичні тіла вмиратимуть, але отримають доступ до вічного зберігання інформації [13].

Отже який висновок можна зробити з цього тексту? А такий, що уповання людей, (принаймні частини) на досягнення безсмертя за допомогою комп'ютерних технологій, з погляду вірних інших вчень — є шляхом до самознищення людини як

такої. Ми розуміємо, що аналогічні погляди на здатність людства самотужки без бога сягнути за межі природного терміну існування в своєму тілі існують здавна, що уявлення про війни світів, починаючи з Г.Уелса, та «повстання машин». Згадаємо лише 5 «термінаторів», та попередження атеїста С.Хокінга, про загрозу подібних явищ та інших людських витівок дуже широко розповсюджені, але ж як за давніх часів надавати есхатологічного значення сучасним комп'ютерним розробкам... до цього мабуть важко звикнути.

Так саме і до того, що варварство ІДІЛ є породженням сучасності, а зовсім не Середньовіччя: «Комфортно мислити, ІДІЛ і Талібан приречені на поразку тому, що вони анахронізм, бо сучасний світ не підтримує таку дикість. Але вірно й зворотнє. Сучасність зробила ІДІЛ можливим: це створіння джигітальної ери, феномен настільки новий, як і соціальні медіа, від яких він так сильно залежить. Його методи — обезглавлення полонених, підпал живих — призначені для поширення по всьому світу онлайн відео [14].

Як відомо, терористи усіх відтінків дуже ефективно використовують соціальні мережі не лише задля пропаганди своїх поглядів, а й для організацій самого руху, відтворення планів, здійснення завдань, у тому загальному й терористичних акцій, та вербування нових членів протизаконних угруповань.

Взагалі, насильство, яке переполює Інтернет, потребує окремої розмови, так: «За результатами дослідження Pew Research Center — 73% дорослих користувачів Інтернету були свідками агресії в Інтернеті і 40% зазнали її особисто;

1. 60% Інтернет користувачів були свідками образливих обзивань будь-кого;
2. 53% бачили спробу зумисної образи кого-небудь;
3. 25% бачили фізичні погрози щодо кого-небудь;
4. 24% були свідками тривалої агресії відносно кого-небудь;
5. 19% сказали, що вони спостерігали агресію на сексуальному ґрунті, щодо інших;
6. 18% були свідками цькування [15].

Це дуже глибоке дослідження, але за браком місця у форматі статті можемо лише додати, що агресія в Інтернеті розглядається і за демографічними ознаками користувачів, наводяться також дані про те як користувачі реагують на агресію в Інтернеті.

І хоча в нас ще немає таких даних по Україні, можемо побачити, що у тому ж 2014 році, коли було надруковано попереднє дослідження, на міжнародній конференції «Толерантність та ненависть он-лайн: глобальний виклик», українські соціологи

повідомили, що головними об'єктами кібер-навісті в Україні є політики, націоналісти, росіяни, «западенці» та греко-католики. Відповідно з отриманими результатами, близько одного процента ненависницьких коментарів мали відношення до віросповідувачів і релігії, частіше за все УГКЦ (61%), приблизно однакова кількість агресивних коментарів була адресована римо-католикам, православним Київського та Московського патріархатів [16].

Можна впевнено стверджувати, що події останніх двох років (постмайдан, АТО, демографічна та економічна криза, тощо) лише примножили кількість агресивних реакцій користувачів мережі на різну інформацію, у тому загалі й таку, що пов'язана зі ставленням усіх деномінацій до цих подій, та до ситуації в Україні в цілому.

На цей період, що розглядається, припадає і факт примирення, принаймні на офіційному рівні представників відомих здавна існуючих релігійних організацій з соціальною мережею інтернет. Наприклад, М.Конопенко констатує, що голови двох найбільших християнських церков у світі говорять про Інтернет приблизно тож саме «і ніякого феномену у цьому співпадінні не має. На відміну від більш складних питань, що мають відношення до досить вузьких соціальних груп, Інтернет впливає на усіх, ніяким догмам Святого писання не заперечує, але, як і будь який інший дар божий, може бути використан людиною як на благо, так і во зло» [17].

Задля демонстрації саме найширшої віртуалізації як конвергенції у сучасному релігійному житті, наведемо ще приклад, а саме про рекламу свого сайту свідками Ієгови. «Унікальний вебсайт: читайте Біблію близько на 50 мовах й матеріали, що цитуються на більш ніж 500 мовах, вивчайте відеоматеріали майже на 70 жестових мовах.... Слухайте звукові вистави..., спостерігайте біблійні розповіді в картинках, дивитесь біблійні відео-фільми та відео ролики, які допоможуть вам упоротися зі складнощами, скачайте безкоштовно в електронному вигляді книжки, журнали та аудіо файли, досліджуйте найрізноманітніші питання за допомогою «Онлайн-бібліотеки Вартової вежі» — джерела цінної інформації, яка доступна більш ніж 100 мовами» [18].

У іншому числі того ж часопису є стаття, що присвячена проблемі навчання підлітка безпечному користуванню Інтернетом. Серед усіх наведених сумнівів, щодо користі від соціальних мереж, та рекомендацій, що до можливого усунення деяких перешкод, підкреслюється «Та все ж треба пам'ятати: Інтернет вам не ворог. Загроза скоріше криється в тому, що їм можуть користуватися безпорадно. Підлітка треба... навчити грамотно перемішуватись у кіберпросторі» [19].

Ще одна знакова подія сталася в цій сфері, що тут досліджується — деякі релігії, які ми раніше описували як такі, що існують лише у мережі онлайн пішли в офлайн. Насамперед йдеться про «Місіонерську церкву Копімізму» та «Пастрафаріанство», прихильники яких є й в Україні [20].

Однією з найважливіших подій для подальшого розвитку і розуміння віртуалізації як конвергентного процесу сучасного релігійного життя це поява і стрімке поширення гри «Pokémon Go». У блозі І. Ейдмана таємниця популярності цієї гри незабаром після її виникнення пояснюють тим, що вона копіює логіку та практику світових релігій: «Місце бога займає творець гри. Роль служителів та проповідників цього культу виконують гравці, які ловлять покемонів, як у реальному житті церковники в свої духовні мережі — віруючих...Люди, які створили «священні книжки» монотеїстичних релігій, випередили літературу кіберпанка. Їх бог схожий на творця універсальної комп'ютерної мегагри. Створив світ, він намалював у ньому різні віртуальні об'єкти, що приймають участь у цій грі. Дії людей та тварин запрограмовані інстинктами, природні явища — законами фізики» [21].

Той, хто бачить іронію у цій характеристиці, може згадає про початок нашої статті, де йдеться про одну зі сучасних моделей світобудови, що пов'язана з віртуалізацією, яка таким чином, також може бути піддана вишучиванню, але до проблеми висміювання віртуалізації ми ще повернемося бо треба ще послухати тих, що хто ставиться до «Pokémon Go» без усякої усмішки: «Відчуття, що диявол прийшов через цій механізм та пробує просто розвалити нас з нутрощів духовно...Пройде рік-другий і наслідки будуть непередбаченими» — каже перший заступник голови комітету оборони Ради Федерації Ф. Клінцевіч, та пропонує заборонити грати в «Pokémon Go» в тих місцях, що є священними для багатьох людей, а також на об'єктах соціального призначення, бо «інакше дійдемо до ліжка та інтимних питань, санвузли будемо показувати. Тому треба бити серйозну тривогу» [22].

Більш новітніми здається є роздуми про те, як технології доповненої реальності змінять наше життя, бо «завдяки «покемонам» незабаром усім будуть очевидні переваги та можливості використання доповненої реальності» — каже Н. Головін, але, як зауважує автор статті, що цитується, «у цій технології є й негативний потенціал: вона може привести якщо не к закінченню приватності у сучасному розумінні, то до серйозної кризи сфери особистості» [23].

Тут і ми в змозі зараз уявити як вірні усіх релігій отримають можливість приймати безпосередньо участь у всіх подіях, що важливі для їх

віри на протязі усієї історії завдяки створенню гіперреальності. Створення гіперреальності — це реальний шлях. до переосмислення всіх існуючих релігій, та безумовно створення нових. Вже найближче майбутнє продемонструє реальну здійсненність віртуальної реальності. Може саме цей парадокс вирішить проблеми амбівалентного шизофренічного роздвоєння сучасного світу, точніше суспільства, яке робить його таким.

Є ще багато проблем у суспільній свідомості, що виникли в зв'язку з віртуалізацією релігійного життя. Одна з них та, що у кіберпросторі вже змінюються традиційне розуміння душі та тіла (цей простір може стати місцем схрону душі, та безкінечним продовженням тіла, до того ж надає можливостей отримати їм у ньому певні ознаки самостійності). Вже дуже серйозно у масових виданнях обговорюється питання «Віртуальний секс: порок чи ні?» [24; с.22].

Але більш широкий огляд цих та інших питань, що продовжують виникати у віртуальному просторі потребують вже інших розвідок.

Особливо це стосується впливу комп'ютерних ігор на сучасне становлення до релігійних інститутів. А також того, що складається культ осіб засновників комп'ютерних технологій сучасності, наприклад Ст. Джобса, що недавно помер.

І на останок. Наскільки глибоко занурені Інтернетасоціації в повсякденну людську свідомість можна перекоонатись, знайомлячись з анекдотами, що тематично пов'язані з більшістю ситуацій та понять цієї соціальної мережі, що надає можливості констатувати й початок її деградації, та навіть ворожого висміювання. Наведемо лише декілька прикладів:

1. Бог все баче, плаче, але забув пароль від всесвіту.

2. Три яблука змінили цей світ. Перше Єва дала Адаму, друге впало на голову Ньютона, третє створив Стив Джобс.

3. Урок релігії. Вчитель закону божого дітям: Що ми робимо, коли постуємо?

4. Коментуємо та лайкаємо!

5. Айфон — диявольське створіння. Коли його занурюють у святу воду він перестає працювати.

6. Реальність — галюцинація, що викликана відсутністю Інтернету.

Література:

1. Мартинюк Э.И. Особенности религиозной жизни во второй половине XX века (методическое пособие для учителей по всемирной истории и религиоведению). — Одесса: ИПКУ, 1997. — 39 С. Взагалі проблемам, пов'язаним зі змістом інших конвергентних процесів у релігійному житті світу присвячено багато публікацій, у тому загалі й в попередніх виданнях цього часопису.
2. Мартинюк Е. Конвергентні процеси у релігійному житті другої половини XX століття//Наука і релігія:

Проблеми діалогу. /Одеськ. нац. у-нт ім. І.І. Мечникова: Наук. — дослідн. центр «Компаративістські дослідження релігії»; Ред.. кол.: Е.І. Мартинюк (гол. ред), О.А. Івакін, В.А. Кравченко, та ін..; — Одеса: АО «БАХ-ВА», 2002. — 120 С.

3. Див., наприклад: Добродум О.В. Виртуалізація і інтернет — релігії в Рунеті. Соціально-філософські аспекти релігієзнавства. Вип. 5/ Одеськ. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова: Наук.-дослід. Центр „Компаративістські дослідження релігії”. — Одеса : “Наука і техніка”, 2005. — 172 С.

4. Мартинюк Е. Конвергентні процеси у релігійному житті другої половини XX століття//Наука і релігія: Проблеми діалогу — Одеса : “Наука і техніка”, 2004. — 208С.

5. Пальчинська М. В. Виртуалізація у релігійному житті сучасної України (соціально-філософський аспект) : Дис... канд. наук: 09.00.03 — 2009.

6. Добродум О.В. Релігія і політика в реальному і віртуальному просторі (на прикладі США і Росії): Монографія. — Одеса: Удача, 2011. — 352С.

7. Пользователи интернета в мире/Електронний ресурс. — [Режимдоступу]: <http://www.internetworldstats.com/>

8. Количество интернет-пользователей в Украине превысило 60% / Електронний ресурс. — [Режим доступу]: http://zn.ua/TECHNOLOGIES/kolichestvo-internet-polzovateley-v-ukraine-prevysilo-60-212581_.html

9. Релігійні блоги є популярними в українському Інтернеті /Електронний ресурс. — [Режим доступу]: http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/13053-religijni-blogi-ye-populyarnimi-v-ukrayinskomu-interneti.html

10. Что нас ждет на пути к сетевому обществу: прогноз на 5 лет /Електронний ресурс. — [Режим доступу]: <http://www.segodnya.ua/science/chto-nas-zhdet-na-puti-k-setevomu-obshchestvu-prognoz-na-5-let-733792.html>

11. Официально: в Facebook сидит четверть населения планеты Подробнее: /Електронний ресурс. — [Режим доступу]: http://www.cnews.ru/news/top/2016-11-03-ofitsialno_v_facebook_sidit_chetvert_naseleniya

12. Ученые: вселенная — это компьютерная программа /Електронний ресурс. — [Режим доступу]: <http://tech.obozrevatel.com/news/10856-uchenye-vselenная-eto-kompyuternaya-programma.htm>

13. Капнік О. Яким буде апокаліпсис 8 сценаріїв / Електронний ресурс. — [Режим доступу]: http://gazeta.ua/articles/edu-and-science/_akim-bude-apokalipsis-8-scenariyiv/737983?mobile=true

14. Fraser N. Isil's barbarism is modern, not medieval /Електронний ресурс. — [Режим доступу]: <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/islamic-state/11393811/Isils-barbarism-is-modern-not-medieval.html>

15. Duggan M. Online Harassment: Summary of Findings /Електронний ресурс. — [Режим доступу]: <http://www.pewinternet.org/2014/10/22/online-harassment/>

16. Соціологи: серед головних об'єктів ненависті українських інтернет-коментаторів — греко-католики /Електронний ресурс. — [Режим доступу]: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/social_questioning/42565

17. Кононенко М. «ИЗВЕСТИЯ»: «Притчи об интернете» /Електронний ресурс. — [Режим доступу]: <http://www.interfax-religion.ru/catholicism/?act=print&div=19766>

18. ПРОБУДИТЕСЬ! ЯНВАРЬ 2014: Унікальний веб-сайт/Електронний ресурс. — [Режим доступу]: <https://www.jw.org/ru/>

19. Как научить подростка безопасно пользоваться

Интернетом/Электронный ресурс. — [Режим доступа]: https://www.download.jw.org/files/media_magazines/a5/g_U_

20. Ласкаво просимо на сайт українського відділення місіонерської церкви копимізма/Електронний ресурс. — [Режим доступа]: http://kopimist.at.ua/news/laskavo_prosimo_na_sajt_ukrajinskogo_viddilennjamisionerskoji_cerkvi_kopimizma/2012-02-04-1

21. В Украине появилась новая религия для людей с хорошим чувством юмора (видео). События на ТК Украина. Пастафариянство получило широкую огласку и популярность /Електронний ресурс. — [Режим доступа]: <http://www.segodnya.ua/ukraine/v-ukraine-poyavilas-novaya-religiya-dlya-lyudey-s-horoshim-chuvstvom-yumora-696784.html>

22. Эйджман И. «Человек, покемон, церковь». «Секрет популярности игры Pokemon Go в том, что она копирует логику и практику мировых религий/Електронний ресурс. — [Режим доступа]: <http://blog.newsru.com/article/24aug2016/pokemon>

23. «Дьявол пришел через этот механизм»: в России хотят запретить ловить покемонов в церквях и тюрьмах /Електронний ресурс. — [Режим доступа]: <http://tech.obozrevatel.com/news/82396-dyavol-prishel-cherez-etot-mehanizm-v-rossii-hotyat-zapretit-lovit-pokemonov-v-tserkvyah-i-tyurmah.htm>

24. Сошников А. В России хотят запретить покемонов в церквях/ Русская служба Би-би-си/Електронний ресурс. — [Режим доступа]: <http://www.bbc.com/russian/features-36898771>

25. Виртуальный секс: порок или нет?// «Я газета», №6, 15-21 февраля 2016. — (Леди икс; lady — х (джерело))

Мартынюк Э.И. Никитченко Е.Э. Виртуализация как конвергентный процесс в современной религиозной жизни. — Статья.

Аннотация. В статье рассмотрен конвергентный процесс современной религиозной жизни «виртуализация». Проанализированы его исторический и современный аспекты. Изучена его актуализация в условиях современной украинской действительности.

Ключевые слова: виртуализация, Украина, конвергентный процесс, религиозная жизнь.

Martyniuk E., Nykytchenko O. Virtualization as convergent process in modern religious life. — Article.

Summary. In article convergent process of modern religious life «Virtualization» is considered. Its historical and modern aspects are analysed. Its updating in the conditions of modern Ukrainian reality is studied.

Keywords: Virtualization, Ukraine, convergent process, religious life.